

**Κατερίνα Φωστιέρη, Κατερίνα Λεμπιδάκη, Βαγγέλης Λιόλιος,
Μαρία Μαμαλάκη, Γιώργος Φουρναράκης, Όλγα Χρήστου**

**Ταξίδια της ζωής: πολλαπλές αναγνώσεις μετακινήσεων μέσα
από αρχειακές πηγές. Πολλαπλές αναγνώσεις μετακινήσεων και
διαμόρφωση του τοπίου κατά τη Βενετική και Οθωμανική περίοδο**

ABSTRACT

Landscape, as a concept, can be defined as the way societies interpret both the anthropogenic and natural environments and the timeless, dynamic relationship and interaction between them. This study focuses on the view we have of the Cretan landscape, mainly around Chandax, in the years since the Venetian era.

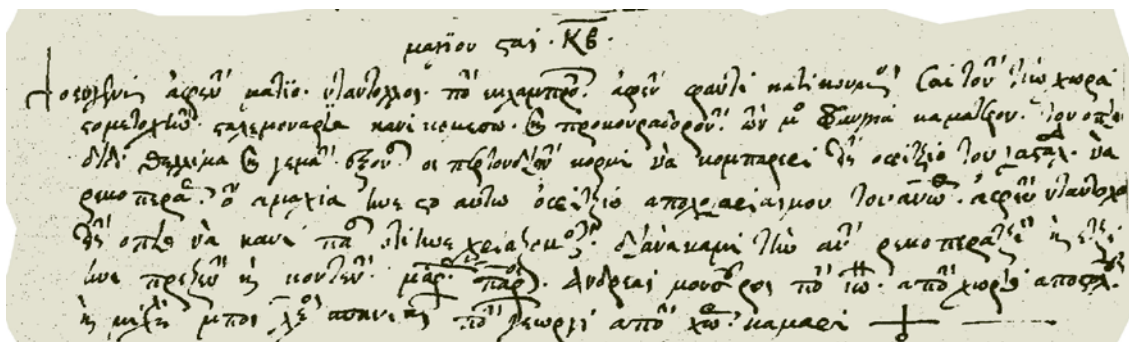
By choosing and analyzing data found in legal documents of the Venetian era and correlating them with other published sources, we attempt to sketch parts of the multi-layered network of population movements and, through them, locate settlements and place names long forgotten. At the same time, we visualize spatial data by placing them onto a map. The study was complemented by field research, so that they can be correlated with today's landscape.

We attempted to trace the special characteristics of specific settlements and place names of that era and the possible reasons behind their creation and/or abandonment.

From the systematic study of changes in the structured and unstructured environment, important historical elements can be deduced, to help future scientists (historians, archaeologists, lawyers, engineers, sociologists, geotechnicians, biologists, etc.), and thus contribute to highlighting several aspects of Cretan history.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Αμπερούσα, Ξεροκαμάρα, Σκλαβοβάθεια, Σκιλλοχωριό, Μαδέ, Μεταξά, τοπωνύμια, Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών, νοταριακά έγγραφα

Μελετώντας νοταριακά έγγραφα περασμένων αιώνων, πλήθος συναλλαγών, μετακινήσεων, οικισμών και τοπωνυμίων άγνωστων για τους περισσότερους από εμάς, μικρές και μεγάλες προσωπικές ιστορίες καθημερινών ανθρώπων, ευγενών, μαστόρων, ιερέων κέντρισαν την προσοχή μας, ευαισθητοποίησαν τις αισθήσεις μας, μας ταξίδεψαν στον χρόνο, μας σύστησαν μια άλλη ιστορία από αυτή που διδαχτήκαμε στα μαθητικά μας χρόνια. Το Πενεράδι, τα Λεμοναριά, ο Καϊάφας και ένα σωρό άλλα ονόματα οικισμών και τοπωνυμίων που δεν συναντούμε πια, μας προσκάλεσαν σε μια πολύμηνη αναζήτηση. Τα σπίτια, τα αμπέλια, τα περιβόλια, απέκτησαν μια άλλη διάσταση, μας υπέδειξαν μια άλλη πτυχή της ιστορίας – την ιστορία της καθημερινής ζωής στο Μεγάλο Κάστρο και στην Ηρακλειώτικη ύπαιθρο. Την ιστορία του *τοπίου*.

Εικ. 1. Νοταριακή πράξη του Νοτάριου Τζουάνε Μαρά b. 172, 5 Ιουνίου 1622.

Με την έννοια του τοπίου μπορούμε να προσδιορίσουμε την πρόσληψη από τους ανθρώπους των εκάστοτε κοινωνιών του συνόλου που απαρτίζεται από το ανθρωπογενές και φυσικό περιβάλλον, καθώς και τη διαχρονική, δυναμική, σχέση και αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Η αλληλεπίδραση αφορά την εξέλιξη του αστικού και αγροτικού χώρου, την οικιστική κατανομή, τις διαφοροποιήσεις στις χρήσεις γης και την εκμετάλλευση του παραγωγικού χώρου (Χαριτόπουλος 2009, 21).

Ταξιδεύοντας μεταξύ 16ου και 21ου αιώνα με απαραίτητες αποσκευές μας πρωτότυπα νοταριακά έγγραφα, περιηγήσεις ανήσυχων ταξιδιωτών, χάρτες κάθε εποχής, συγγράμματα σπουδαίων επιστημόνων που αγάπησαν και μελέτησαν τον τόπο μας, προσπαθήσαμε να ανασυνθέσουμε το τοπίο της ενετικής περιόδου, το ανθρωπογενές και φυσικό περιβάλλον και, τέλος, τη διαχρονική, δυναμική σχέση και αλληλεπίδραση μεταξύ τους.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΔΟΜΗΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΑΔΟΜΗΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΙΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ

Το νησί της Κρήτης, η χώρα «ρέουσαν μέλι και γάλα», κατά την Αραβική Κατάκτηση μετατράπηκε σε μικρό χρονικό διάστημα σε «βαρβαρότροφη και θεόλεστος Κρήτη» (Ξανθουδίδης 1964, 9-11). Οι *επιδρομείς*, Άραβες-Σαρακηνοί, αποβιβάστηκαν στην παραλία του σημερινού Ηρακλείου, έσκαψαν βαθιά τάφρο, κατασκεύασαν ισχυρό χάνδακα και από εκεί ορμώνοντες έγιναν σύντομα κύριοι όλου του νησιού. Από τα χρόνια αυτά διατηρούνται ακόμη κάποια τοπωνύμια περιοχών ή και χωριών με λείψανα της αραβικής γλώσσας, όπως και κάποιες λαϊκές παραδόσεις. Ο ποταμός Αποσελέμης, το φαράγγι της Σαρακίνας και άλλα ονόματα μαρτυρούν την παρουσία τους στο νησί.

Μετά την ανάκτησή του από τους Βυζαντινούς ο Χάνδαξ παραμένει πρωτεύουσα της Κρήτης και η οχύρωσή του ξαναφτιάχνεται στην ίδια θέση με την παλαιότερη. Οι έδρες του μητροπολίτη και του επισκόπου μεταφέρονται σε άλλα χωριά, τα οποία λαμβάνουν το όνομα *Επισκοπή*. Για ενίσχυση του ελληνισμού και του χριστιανισμού του νησιού, το οποίο έχει εγκαταλειφθεί πλέον από τους Άραβες, ο Φωκάς εγκαθιστά σε διάφορες περιοχές αποίκους από τις ευρωπαϊκές και ασιατικές επαρχίες του βυζαντινού κόσμου. Πολλοί Έλληνες αλλά και αλλοεθνείς χριστιανοί υπήκοοι του Βυζαντίου, ή μισθοφόροι αυτού, εγκαθίστανται στην Κρήτη ιδρύοντας νέους

οικισμούς, τα ονόματα των οποίων μαρτυρούν την καταγωγή των πρώτων κατοίκων τους ή τα ονόματα γνωστών βυζαντινών οίκων και ευγενών του νησιού. Έτσι ιδρύονται οι Αρμένιοι, οι Βαρβάροι, κ.ά. (από αντίστοιχης καταγωγής μισθοφόρους), αλλά και ο Σωκαράς, το Καμηλάρι, κ.ά., που πήραν το όνομά τους από τα επώνυμα μεγάλων βυζαντινών οίκων (Ξανθουδίδης 1964, 27-28).

Μετά την κατάληψη της Κων/πολης από τους Σταυροφόρους, ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, Μαρκήσιος του Μομφερράτου, αποκτά την Κρήτη, την οποία σύντομα πουλά στους Ενετούς. Πριν την άφιξη των Ενετών ο γενναίος Γενουάτης Ερρίκος Πεσκατόρε καταλαμβάνει το νησί, ενισχύει τον Χάνδακα και χτίζει δεκατέσσερα μικρά φρούρια στο εσωτερικό του νησιού. Από αυτά προέρχονται και τα ονόματα των περισσότερων επαρχιών της Κρήτης (Ξανθουδίδης 1964, 30).

Οι Βενετοί διεκδικούν το πολύτιμο λάφυρο και γίνονται κύριοι του νησιού το 1210-1211. Διατηρούν το σχυρό Χάνδακα ως πρωτεύουσα του νησιού και το καλούν *Candiga*, αργότερα *Candida* και στη συνέχεια *Candia*, όνομα που αποδίδεται και σε ολόκληρο το νησί. Η κυβέρνηση κρατά την περιοχή γύρω από τον Χάνδακα και μέχρι το φρούριο του Τεμένους. Στην πόλη του Χάνδακα εκτός από τους Βενετούς άρχοντες και τους φεουδάρχες ζουν ντόπιοι Κρητικοί, έμποροι, ναυτικοί, τεχνίτες, ενώ συναντάμε ανθρώπους από διάφορες εθνότητες: Εβραίους, Αρμένιους, Τούρκους, κ.ά.

Στην περιφέρεια επικρατεί το ελληνικό στοιχείο. Οι φεουδάρχες κυρίως ζουν στα αστικά κέντρα και επισκέπτονται σποραδικά την επαρχία. Η Βενετία, αν και είχε αρχικά σχεδιάσει την περιθωριοποίηση των ντόπιων γαιοκτημόνων για πολιτικούς λόγους, σταδιακά υποχωρεί και έτσι στα τέλη του 13ου αιώνα οι Έλληνες γαιοκτήμονες ήταν αρκετοί. Κάποιοι από αυτούς δεν είχαν χάσει ποτέ τη γη τους, άλλοι την κατείχαν πολλές δεκαετίες πριν. Επιπλέον σε όλους αυτούς η ίδια η Βενετία κατά διαστήματα πρόσθετε νέους (Γάσπαρης 2002, 197).

Αρχικά η πόλη καταλάμβανε μόνο την περιοχή βόρεια του αραβοβυζαντινού τείχους. Λόγω της μικρής έκτασής της σύντομα άρχισαν να συνοικίζονται και στο εξωτερικό της πόλης και του τείχους μέρος προς τον νότο και σχηματίστηκαν προάστια, οι βούργοι. Κάποια από αυτά υπήρχαν από τη βυζαντινή εποχή αλλά έγιναν πυκνότερα. Μετά την εκκένωση της Τενέδου το 1381, σε ένα εξ αυτών, τα Τενέδια,¹ κατοίκησαν οι πρόσφυγες, ενώ κατά τα έτη 1453 και 1460 ήρθαν Έλληνες από την Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο (Δετοράκης 1990, 207).

Γύρω από τον Χάνδακα δημιουργήθηκε για λόγους ασφάλειας ο λεγόμενος Παραχάνδακας (*Paracandida*), ένας δακτύλιος ακτίνας ενός μιλιαρίου (*milliarium*), με χωριά και γη που ανήκαν

¹ [1α] Στ. Ξανθουδίδης, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη, και οι κατά των Ενετών Αγώνες των Κρητών*, 111: «... εις τὸν Βοῦργον τοῦ Χάνδακος, ὅστις ἀπεκλήθη διὰ τοῦτο τὰ Τενέδια», [1β] Ι. Στεριώτου, *Τα Βενετικά τείχη του Χάνδακα*, 360-368, 59, CITTA e FORTEZZA DI CANDIA, πίν. 59, 59α (υπομνηματισμός σχεδιαγράμματος), περιγραφή: 362, αριθμητική ένδειξη 32: *S. Giacomo, Chiesa Greca, officiate da un Cappellano Latino, a causa d' un Imagine della Vergine trasportata dal Tenedo da un Nobile H. della Citta, che si nomava Polacco Querini, Govern. Di Galea*. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο ναός βρισκόταν στη συμβολή των οδών Σμύρνης και Ρούσου Χούρδου. [1γ] Στ. Σπανάκης (1971), *Το Ηράκλειο και ο Νομός του*, εκδ. Νομαρχίας Ηρακλείου, Ο ναός βρισκόταν στη συμβολή των οδών Σμύρνης και Ρούσου Χούρδου σύμφωνα με τον χάρτη του H.R. Werdmuller 1666-68 – επεξεργασία Στ. Σπανάκης, βάσει καταλόγου υπ' αριθμ. VI συντάχθηκε και δημοσιεύτηκε υπό τον G. Gerola (1918), *Topografia delle chiese della citta di Candia*, Bessarione a 1918, Ρώμη, 247.

άμεσα στο δημόσιο (Γάσπαρης 2001, 169). Αποτελούσε την ασπίδα της κεντρικής εξουσίας και η υπόλοιπη περιοχή μέχρι τις νότιες ακτές ήταν ίσως η μεγαλύτερη πηγή αγροτικών προϊόντων και ανήκε σε μεγάλες βενετικές οικογένειες.

Υπό την απειλή της τούρκικης εισβολής η ενετική κυβέρνηση έκρινε σκόπιμο να κατασκευάσει νέα τείχη ώστε να συμπεριληφθούν σε αυτά οι βούργοι. Μόνο ένας εξ αυτών, ο Μαρουλάς, λόγω της θέσης του έμεινε έξω από αυτά. Το τεράστιο αυτό οχυρωματικό έργο αποδείχθηκε ισχυρό. Τον Σεπτέμβριο του 1669 η πόλη παραδίδεται. Ήταν πλέον ένας σωρός ερειπίων και όσα σπίτια είχαν σωθεί ήταν κενά και σε δραματική κατάσταση.

Τα κτήματα και φέουδα των Ενετών και των κατοίκων που εγκατέλειψαν το νησί δόθηκαν σε τιτλούχους του στρατεύματος, σε θρησκευτικά καθιδρύματα ή παρέμειναν στο Δημόσιο. Το εμπόριο περιορίζεται σημαντικά αφού τα γεωργικά προϊόντα του νησιού ελέγχονταν αποκλειστικά από τους Τούρκους, η κτηνοτροφία περιορίζεται και επιβιώνει μόνο σε ορεινές και απρόσιτες περιοχές. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης κάνουν για άλλη μια φορά τους κατοίκους της πόλης έρμαιο της πανώλης. Με διάταγμα του γενικού Διοικητή οι λεπροί μεταφέρονται το 1717 στη Μεσκινιά, τη σημερινή περιοχή της Χρυσοπηγής, η οποία είχε καταστραφεί κατά την τούρκικη πολιορκία. Οι άρρωστοι κατοικούν στις σπηλιές και τα ερειπωμένα σπίτια της, μακριά από τον υπόλοιπο πληθυσμό.

Οι Γενίτσαροι, οι σεισμοί και οι επιδημίες πανώλης αλλάζουν δραματικά το σκηνικό στις πόλεις και τα χωριά της Κρήτης. Ολόκληρα χωριά εξαφανίζονται ή εξισλαμίζονται, ενώ χιλιάδες κάτοικοι φυλακίζονται ή πωλούνται ως σκλάβοι ή βρίσκουν καταφύγιο σε ορεινές δύσβατες περιοχές. Νέο κύμα αποίκων κατοικεί στις πόλεις και τα χωριά της Κρήτης. Ο υπόδουλος πληθυσμός αντιδρά και συσπειρώνεται γύρω από τους οικογενειακούς του δεσμούς. Ακόμα και σήμερα συναντάμε σε χωριά μας οικογένειες με τις δικές τους μικρές συνοικίες.

Οι νέες ονομασίες περιοχών ή και χωριών δηλώνουν αλλαγή στη σύνθεση του πληθυσμού και κατά συνέπεια στο λεξιλόγιό τους. Για τους επόμενους δυόμιση αιώνες η συμβίωση (συχνά όχι αναίμακτη) των δύο λαών φέρνει νέες αλλαγές. Μετά την επανάσταση του 1821 η Κρήτη, αποκομμένη από την υπόλοιπη Ελλάδα, βρίσκεται στο έλεος του Πασά της Αιγύπτου και το 1866 ξεσπά στο νησί η «Μεγάλη Κρητική Επανάσταση». Ολόκληρα χωριά σβήνονται από τον χάρτη. Οι κάτοικοι οδηγούνται σε μια «φρενοβλαβή δενδροφθορία», όπου καίει ο ένας την περιουσία του άλλου (Ανδριώτης 2004, 73). Το νησί βρίσκεται σε συνεχή επαναστατικό πυρετό και τελικά το 1898 τα τουρκικά στρατεύματα αποχωρούν από το νησί και σχηματίζεται η Ανεξάρτητη Κρητική Πολιτεία. Η συνένωση με την υπόλοιπη Ελλάδα δεν αργεί.

Τα τελευταία χρόνια σημειώνονται κι άλλες αλλαγές σε ονόματα οικισμών και περιοχών. Οι κάτοικοι του νησιού, με συχνά εσφαλμένη άποψη για την προέλευση των τοπωνυμίων στις περιοχές που ζουν και στην προσπάθειά τους να αποβάλλουν κάθε ανάμνηση από τις δύσκολες περιόδους της κατοχής του νησιού, αποφασίζουν και αλλάζουν τα ονόματα οικισμών και περιοχών. Η αγωνιώδης προσπάθεια «εξευγενισμού» ή «εξελληνισμού» των τοπωνυμίων από τους τοπικούς άρχοντες οδήγησε σε μια σειρά από αλλαγές, οι οποίες σήμερα προκαλούν σύγχυση.² Οι «Βαρβάροι», για παράδειγμα, γίνονται «Μυρτιά» και το «Κακό Χωριό» «Μεταξοχώρι».

² Υπόμνημα της Εταιρείας Κρητικών Ιστορικών Μελετών (1956), «Περί του κινδύνου εξαφάνισης του τοπωνυμικού

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ – ΤΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

Το όνομα κάθε τόπου κουβαλά ένα κομμάτι της ιστορίας του. Το όνομα του σημερινού οικισμού *Αρχάνες* (*Αρχάνα* επί επιγραφής) ανάγεται στους λεγόμενους προελληνικούς χρόνους, ενώ το τοπωνύμιο «Βούτες» (βουκόλος) έχει ιδιαίτερο αρχαϊκό χαρακτήρα. Οι *Μοίρες* (τιμάρια) παραπέμπουν στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους, ο *Κατσαμπάς* μαρτυρά την παρουσία Αράβων στο Νησί, ενώ το *Μαλεβίζι* υποδεικνύει την εγκατάσταση των ξενόγλωσσων Βενετών. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα τοπωνύμια που υποδεικνύουν εγκατάσταση ξενόγλωσσων στην Κρήτη είναι ελάχιστα, ενώ τα περισσότερα που εντοπίζονται στις γραπτές πηγές κατ' ουσίαν είναι ελληνικά και σχηματίστηκαν από ελληνικά ονόματα. Αποδεικνύεται κατά συνέπεια ότι τα ονόματα των περιοχών αυτών επιβλήθηκαν από τους ντόπιους και όχι από τους εγκατασταθέντες, που ήταν ελάχιστοι (Ξανθουδίδης 1964, 92).

Ο θαυμαστός τοπωνυμικός πλούτος του νησιού φανερώνει την ιστορία του τόπου, πιστοποιεί τις αλλαγές στη διοίκηση του νησιού, αποκαλύπτει την οργάνωση του δομημένου και αδόμητου χώρου, τη γεωμορφολογία περιοχών, τα βάσανα και τις κακουχίες των κατοίκων, αλλά και στοιχεία της τοπικής οικονομίας παλαιότερων χρόνων που σήμερα έχουν λίγο έως πολύ αλλάξει.

Από τη μελέτη τους μπορούν να προκύψουν σημαντικά ιστορικά στοιχεία, τα οποία μελλοντικά θα βοηθήσουν επιστήμονες διαφόρων κλάδων (ιστορικούς, αρχαιολόγους, νομικούς, μηχανικούς, κοινωνιολόγους, γεωτεχνικούς, βιολόγους, κ.λπ.), συμβάλλοντας στην ανάδειξη διαφόρων πτυχών της ιστορίας της Κρήτης. Πρέπει να καταγραφεί, να διαφυλαχτεί και να προστατευτεί ως πολύτιμο τμήμα της κληρονομιάς των προγόνων μας.

Τα ονόματα των τόπων, τα τοπωνύμια, ο πολύτιμος διαχρονικός γλωσσικός θησαυρός μας, μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες (Χαραλαμπίκης 1998, 351-352):

- A. Τα φυσικά ονόματα, τα οποία σχετίζονται με γενικούς χαρακτηρισμούς επιμέρους περιοχών, μορφολογία, γεωλογία, φυσική άρδευση, κάλυψη εδάφους, δέντρα-φυτά, ζώα, όπως π.χ. «Ρουσσές» (Νέα Αλικαρνασσός).
- B. Ονόματα για καλλιεργήσιμη γη και άλλες δραστηριότητες του ανθρώπου (χωράφια, αμπέλια, κτηνοτροφία, σπίτια και οικισμοί, τεχνικές εγκαταστάσεις, οχυρωματικά έργα, ναούς, κ.λπ.), όπως π.χ. «Βοσκοκέλι των κατσούφιδων» (Καρκαδιώτισσα).

Από αδημοσίευτα νοταριακά έγγραφα του 16ου και 17ου αιώνα διαπιστώνεται εύκολα η επιβίωση πληθώρας τοπωνυμίων μέχρι τις μέρες μας. Η Τύλισσος, ο Άγιος Βλάσσης, η Σίλλαμος, η Βιάννος, παραμένουν ονόματα αναλλοίωτα στο πέρασμα των αιώνων, δηλώνοντας πτυχές της ιστορίας του τόπου.

Παράλληλα συναντήσαμε και έναν μεγάλο αριθμό άγνωστων σε εμάς τοπωνυμίων (κυρίως τοπωνύμια κοντά στον Χάνδακα, όπου ζούσαν και δραστηριοποιούνταν οι συμβαλλόμενοι στα δικαιοπρακτικά έγγραφα που μελετήθηκαν).

Στην κατανόηση της θέσης των άγνωστων για μας τοπωνυμίων βοήθησαν σπουδαίοι ερευνητές της ιστορίας του τόπου. Πληθώρα μελετητών της ιστορίας των οικισμών του Νησιού, Έλληνες και ξένοι περιηγητές, ιστορικοί, αρχαιολόγοι, αλλά και στρατιωτικοί, μηχανικοί, δάσκαλοι,

ταξίδεψαν, κατέγραψαν, μελέτησαν τον τοπωνυμικό πλούτο μέσα από τη δική του ματιά ο καθένας και άφησαν ένα τεράστιο έργο, το οποίο έγινε προσπάθεια να εντοπιστεί και κατά το δυνατόν να μελετηθεί. Διαπιστώθηκε ότι πολλοί από τους οικισμούς αυτούς είχαν εγκαταλειφθεί ή είχαν «απορροφηθεί» από άλλους κοντινούς μεγαλύτερους οικισμούς, αλλά η θέση τους είχε προσδιοριστεί. Παράλληλα διαπιστώθηκαν αλλαγές σε ονόματα οικισμών που υπήρχαν κατά τη βενετοκρατία και εξακολουθούν να υφίστανται σήμερα, οι οποίες μαρτυρούν την προσπάθεια των τοπικών αρχών να τα αλλάξουν – αποβάλλουν ως «ξενικά», ή «προσβλητικά». Αλλά, αν και στις περιπτώσεις αυτές το όνομα δεν αντικαταστάθηκε από άλλη τυχόν υπάρχουσα προγενέστερη ονομασία ώστε να τηρηθεί ο χαρακτήρας του κρητικού τοπωνυμικού, μπορούσαν να προσδιοριστούν ευκολότερα, μιας και οι αλλαγές αυτές έγιναν τον τελευταίο αιώνα και αναγράφονται σε δημόσια έγγραφα.

Κατά την ανάγνωση των κειμένων εντοπίστηκαν και άλλα ονόματα οικισμών και περιοχών γύρω από το σημερινό Ηράκλειο, που δε στάθηκε δυνατός ο ακριβής γεωγραφικός προσδιορισμός της θέσης τους από τις δημοσιευμένες πηγές: τα Λεμοναριά, το Πενεράδι, ο Μεταξάς, καθώς και άλλα ονόματα, κέντρισαν την προσοχή μας.

Για τα ονόματα αυτά υπήρχαν σε κάποιες περιπτώσεις πληροφορίες, οι οποίες δεν είχαν συσχετιστεί ώστε να υπάρξει ένα ασφαλές συμπέρασμα. Κάποια από αυτά έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν και να αποτυπωθούν στον χάρτη, να μελετηθούν τα διάσπαρτα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν και να πάρουν μορφή, υπόσταση, ζωή.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η μεθοδολογική προσέγγιση στράφηκε αρχικά στην επιλογή γραπτών αδημοσίευτων πηγών ώστε να γίνει ενδεικτική εξέταση σε αυτές. Μελετήθηκαν δικαιοπρακτικά έγγραφα νοταρίων που εργάστηκαν στον Χάνδακα από το 1500 έως την πτώση του Χάνδακα το 1669. Εντοπίστηκαν ονόματα οικισμών και τοπωνυμίων αγνώστων σε εμάς και έγινε προσπάθεια προσδιορισμού της θέσης τους από ήδη δημοσιευμένες πηγές. Αντικείμενο της εργασίας μας αποτελούν τελικά ονόματα οικισμών και περιοχών που είτε δεν είχε μέχρι σήμερα εντοπιστεί η θέση τους είτε υπάρχει ακόμα σύγχυση για την ακριβή τους θέση.

Επιλέχθηκαν όλες οι αδημοσίευτες πράξεις, στις οποίες εντοπίστηκαν σχετικές αναφορές, και έγινε προσπάθεια να αναζητηθούν και άλλες ήδη δημοσιευμένες ώστε να έχουμε όσο το δυνατόν καλύτερη εικόνα για αυτούς.

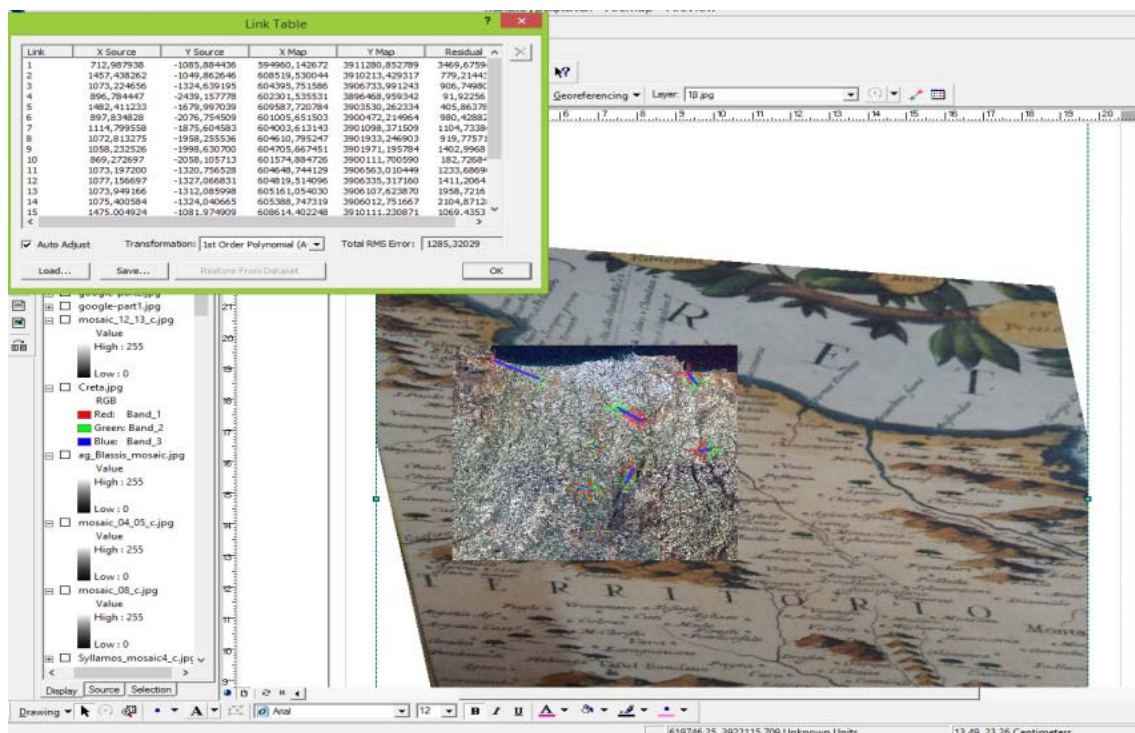
Στις επιλεγμένες γραπτές πηγές έγινε ποσοτική ανάλυση δεδομένων που αφορούν την ευρεία έννοια του *τοπίου*. Τα ονόματα των κατοίκων, των καλλιεργητών της περιοχής, αλλά και οι αναφορές σε μικρο-τοπωνύμια, άλλους οικισμούς ή μετόχια που αναφέρονται στα έγγραφα αυτά, τα κτήρια ή οι καλλιέργειες, αλλά και ο τόπος κατοικίας των μαρτύρων που εμφανίζονται, καταγράφηκαν σε υπολογιστικά φύλλα και έγινε προσπάθεια μελέτης και συσχετισμού των πληροφοριών αυτών. Τα στοιχεία αυτά συμπληρώθηκαν με πληροφορίες για τους υπό μελέτη οικισμούς–περιοχές από ήδη δημοσιευμένες γραπτές πηγές (π.χ. κατάστιχα εκκλησιών και μοναστηριών του κοινού), ή τοπωνύμια που αναφέρονται στον κατάλογο τοπωνυμίων της ΕΚΙΜ στην ευρύτερη περιοχή μελέτης. Αποτέλεσμα του συσχετισμού αυτού ήταν ο κατά προσέγγιση προσδιορισμός των πιθανών θέσεων κάθε οικισμού ή περιοχής.

Στη συνέχεια αναζητήθηκαν χάρτες και διαγράμματα των περιοχών αυτών. Χρησιμοποιήθηκαν τα ακόλουθα:

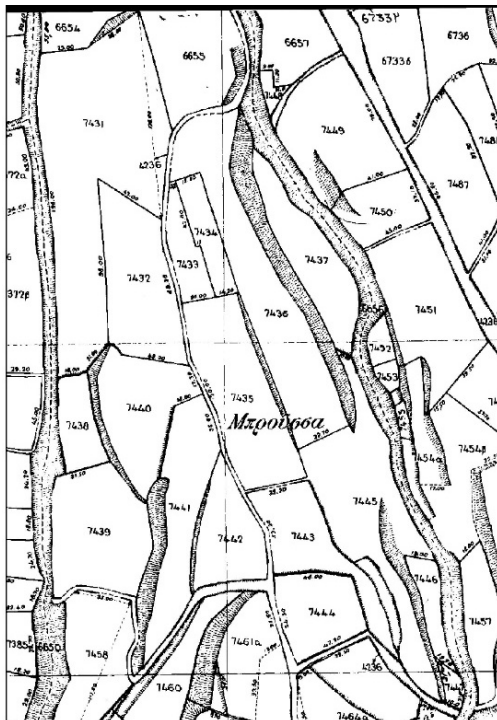
1. Χάρτες περιηγητών της βενετικής και οθωμανικής περιόδου.
2. Διαγράμματα υπάρχουσας βιβλιογραφίας ιστορικών συγγραμμάτων.
3. Διαγράμματα ανταλλάξιμων γαιών του Υπουργείου Γεωργίας (1939-1964) ανά περιοχή.
4. Διαγράμματα Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (χάρτες ΓΥΣ).
5. Επιπρόσθετα στοιχεία από επιτόπια έρευνα.

Ο συσχετισμός των διαγραμμάτων έγινε με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (GIS). Ο πολυεπίπεδος θεματικός χάρτης που σχηματίστηκε συμπληρώθηκε με επιπρόσθετα στοιχεία της επιτόπιας έρευνας. Κατά την εφαρμογή των διαφόρων επιπέδων πληροφοριών εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή μελέτης μικρο-τοπωνύμια, που σε αρκετές περιπτώσεις συμφωνούσαν ή ήταν παραπλήσια με τοπωνύμια που αναφέρονταν σε πρωτότυπα ή/και μεταγραφωμένα δικαιοπρακτικά έγγραφα της ενετικής περιόδου. Τα τοπωνύμια χαρτογραφήθηκαν με Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών (GIS) σε θεματικούς χάρτες και στη συνέχεια έγινε συσχετισμός με την υφιστάμενη κατάσταση του τοπίου σήμερα.

Μετά από την ανάλυση των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν, έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και οι πιθανοί λόγοι μετακίνησης των πληθυσμών που τελικά οδήγησαν στη δημιουργία ή και στην εγκατάλειψη των περιοχών αυτών.

Εικ. 2. Γεωαναφορά Ενετικού χάρτη (Vicenzo Maria Coronelli, Crete, Date: 1697) και εφαρμογή σύγχρονης Δορυφορικής Εικόνας (Google Earth).

Εικ. 3. Απόσπασμα χάρτη διανομής
Υπουργείου Γεωργίας 1939.

Εικ. 4. Απόσπασμα δορυφορικής εικόνας
εθνικού κτηματολογίου ΕΚΧΑ.

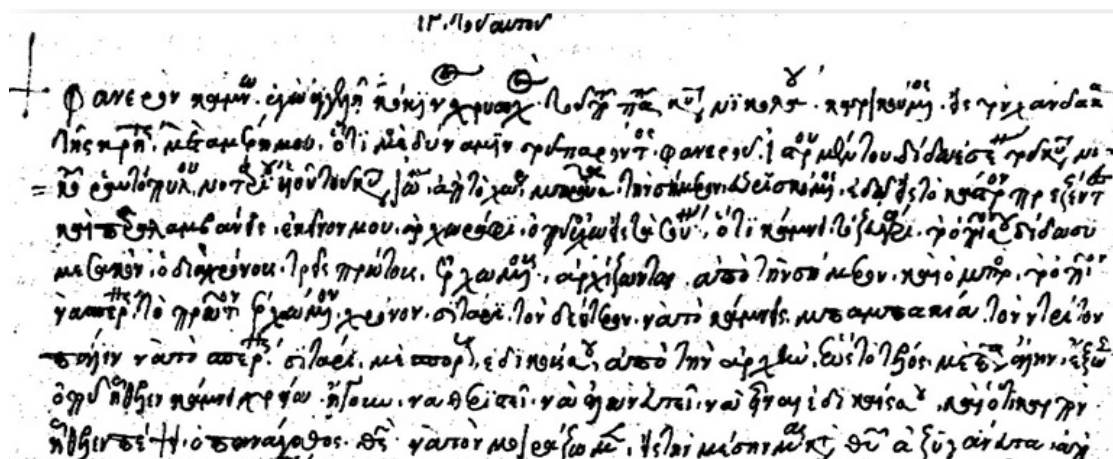
Η ομάδα εργασίας μας επικεντρώθηκε στα παρακάτω τοπωνύμια που εντοπίζονται στα περίχωρα του Χάνδακα: Αμπρούσα, Ξεροκαμάρα, Σκλαβοβάθεια, Σκιλλοχωριό, Μαδέ και Μεταξά.

Πρώτη φορά το όνομα *Amprusia* (-e) εμφανίζεται σε έγγραφο του νοτάριου P. Pizolo το 1300 (Σπανάκης 1991, 569). Ο οικισμός αναφέρεται ως βυζαντινός, καθώς το όνομα *Αμπρούσα* προέρχεται από το *Προύσα*, πόλη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που αλώθηκε από τους Οθωμανούς το 1326. Στις νοταριακές πράξεις το συναντήσαμε ως χωριό, στο οποίο ο κάθε νοτάριος αναφερόταν είτε ως *Μπρούσα* είτε ως *Αμπρούσα* (ο G. Petropulo και ο Z. Castrofilaca την αναφέρουν ως *Μπρούσ(σ)α*, οι Zuanne και Michele Mara ως *Αμπρούσα*), ενώ κατά την Τουρκοκρατία το συναντάμε σε πολλούς κώδικες ως *Προύσα* στην περιοχή δυτικά της Φορτέτσας.

Η εξαφάνιση του οικισμού πιθανότατα συνδέεται με τη Μεγάλη Κρητική Επανάσταση που ξεσπά το 1866 στο νησί. Ολόκληρα χωριά, μεταξύ των οποίων ενδεχομένως και η Αμπρούσα που κατοικείτο κυρίως από Τούρκους, σβήνονται από τον χάρτη.

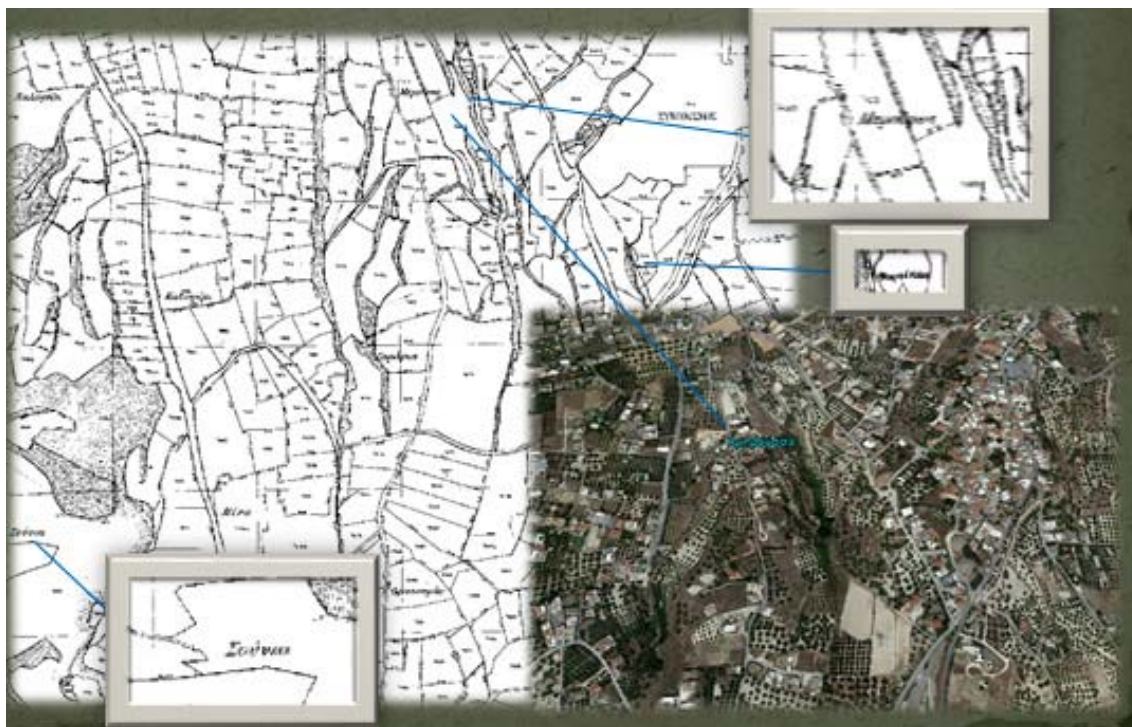
Το τοπωνύμιο *Ξεροκαμάρα* απαντάται σε πολλές περιοχές του νομού Ηρακλείου. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ενώ σε όλα τα άλλα συμβόλαια του Zuanne Mara η Ξεροκαμάρα προσδιορίζεται στην περιοχή του Τεμένους (ντε στρέτε, στην παρτινέντζια), στο συμβόλαιο 108-109/15-2-1605 του ίδιου νοταρίου αναφέρεται ως *Ξεροκαμάρα ντε στρέτε του καστελίου Μαλβίζι*.

Εντοπίστηκε η θέση Ξεροκαμάρα στο Κυπαρίσσι (περιοχή κοντά στον Προφήτη Ηλία, όπου αναφέρονται και λείψανα γέφυρας), ενώ από άλλες πηγές (Σπανάκης 1991, 589) προκύπτει η ύπαρξη ομώνυμου οικισμού στην περιοχή Αγάκου Μετόχι, κοντά στη σημερινή εκκλησία Εσταυρωμένου.

Εικ. 5. Πετρόπουλος, β., 13-10-1575: «Δίδω εσένα του κυρ Νικολί Ραυτόπουλου, νοταρίου υιού του κυρ Ιωάννη από το χωριό Μπρούσα, την σήμερα ευρισκόμενοι εδώ εις το Κάστρον πρεζέντες και παραλαμβάνεις εκείνον μου το χωράφι όπου έχω εις τα Σούνια».

Η παλαιότερη μνεία του οικισμού Σκυλλοχωριό εμφανίζεται σε συμβόλαιο του 1280, του συμβολαιογράφου του Χάντακα Leon. Marcello (Σπανάκης 1991, 721). Από στοιχεία των εγγράφων που μελετήθηκαν συνάγεται ότι τα χωριά Σκυλλοχωριό, Άγ. Μύρωνας, Πυργού, Ξεροκαμάρα, Γάζι, είναι σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους.

Εικ. 6. Εντοπισμός τοπωνυμίων Μπρούσα, Σούνια, Φορτέσσα σε χάρτη διανομής ΤΟΠ-ΑΛΤΙ 1939-45 Υπουργείου Γεωργίας.

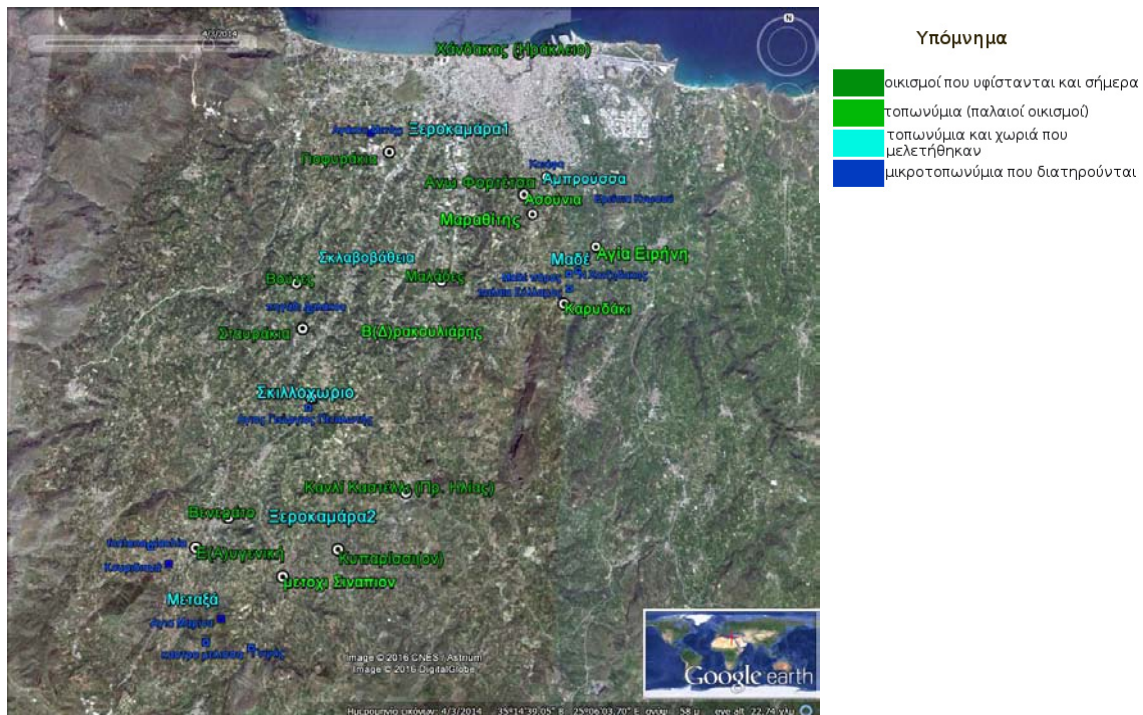
Εικ. 7. Λείψανα του οικισμού Σκιλλοχωριό που εντοπίστηκαν βορειοανατολικά του χωριού Δαφνές. Φωτογραφία Όλγα Χρήστου (2016).

Ο οικισμός ή μετόχι ή τοπωνύμιο *Μεταξάς* αναφέρεται σε αρκετά από τα πρωτότυπα έγγραφα που μελετήθηκαν. Σε δικαστική απόφαση του 1391 καταγράφεται η παραχώρηση των νερών της πηγής Βλαχές μαζί με το χωριό Μεταξά σε ιδιώτη (Γάσπαρης 1997, 105-106). Τα τοπωνύμια *Κουριδιανά*, *Γυψάς* και *Αγία Μαρίνα*, τα οποία παρουσιάζονται σε δικαιοπρακτικά έγγραφα και στο Κατάστιχο Εκκλησιών (Τσιρπανλής 1985, 66), εμφανίζονται στους χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού και εντοπίζονται ακόμα και σήμερα σε περιοχή νότια της Αυγενικής.

Αν και όλοι γνωρίζουμε την ύπαρξη οικισμού *Μαδέ* στα βόρεια παράλια του νομού, εντοπίστηκε το συγκεκριμένο τοπωνύμιο και σε περιοχή του Τεμένους. Από νοταριακά έγγραφα που μελετήσαμε προκύπτει ότι ο *Μαδές*, η *Σίλλαμος*, ο *Μαραθίτης* και το *Σπήλι* ήταν κοντινές μεταξύ τους περιοχές, εγγύς της πόλης του Χάνδακα, και στηρίζουν την τοποθέτηση του παλαιού *Μαδέ* νοτιοδυτικά της υδατογέφυρας Αγίας Ειρήνης, όπως αποτυπώνεται και στους σχετικούς χάρτες διανομής γαιών του Υπουργείου Γεωργίας.

Η έλλειψη στοιχείων για το χωριό *Σκλαβοβάθεια*, οικισμό της περιοχής του Χάνδακα (Σπανάκης 1991, 724), οδήγησε πολλούς ερευνητές στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για τους σημερινούς οικισμούς *Επάνω* και *Κάτω Βάθεια* της Πεδιάδας. Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού ως *casale Scavanathea* γίνεται σε έγγραφο του 1242. Μελετώντας νοταριακά έγγραφα της βενετικής περιόδου διαπιστώθηκε ότι ο προσδιορισμός «*Ανω*» και «*Κάτω*» Βάθεια, όπως τις συναντάμε και σήμερα, απαντάται ήδη σε νοταριακά έγγραφα της ενετικής περιόδου, καθώς και σε απογραφές εκείνης της εποχής, ενώ το τοπωνύμιο *Σκλαβοβάθεια* αναφέρεται σε άλλη περιοχή, στην περιοχή του *Μαλεβιζίου*. Τα παραπάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με στοιχεία που εντοπίστηκαν στο πλαίσιο των αναγνώσεών μας, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η *Σκλαβοβάθεια* ίσως να ήταν ένα άλλο διαφορετικό χωριό κοντά στον Χάνδακα.

Το πρώτο συνθετικό του ονόματος του οικισμού (*σκλαβο-*) συχνά προσδιορίζει καταγωγή των οικιστών (*Σλάβων-σκλάβων*) ή ιδιότητα (*σκλάβος*). Εφόσον η αρχαιότερη μνεία στον οικισμό αναφέρεται σε έγγραφο του 1242, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί καμία από τις παραπάνω εκδοχές. Το δεύτερο συνθετικό του ονόματος του χωριού (*-βάθεια*) συχνά προσδιορίζει χαμήλωμα του εδάφους.

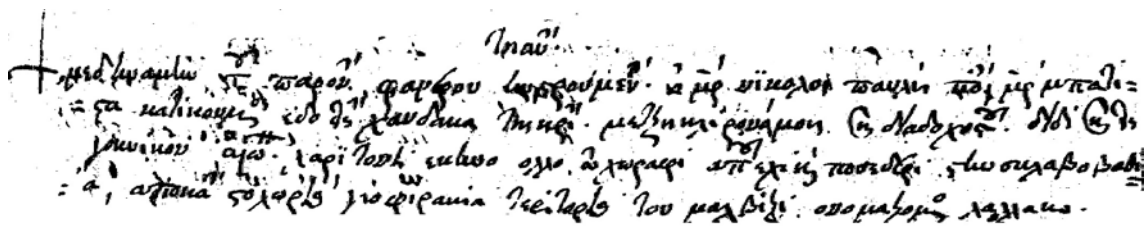

Εικ. 8. Η θέση των τοπωνυμίων που εντοπίστηκαν σε υπόβαθρο Google Earth (2015).

Σύμφωνα με μελέτη του Ν. Β. Τωμαδάκη (1939, 11) το όνομα *sclanovathea* σχετίζεται με το Σκλαβοβατέας (αν όχι Σκλαβοβαθέας), βατεύς –παρά την βάτον– των Σ(κ)λάβων. Εξετάζοντας ετυμολογικά το όνομα του οικισμού θα πρέπει να ανατρέξουμε στην αρχή της β' βυζαντινής περιόδου, όταν ο Νικηφόρος Φωκάς εγκατέστησε μεταξύ άλλων Σ(κ)λάβους στρατιώτες στην Κρήτη για την ενίσχυση του χριστιανικού στοιχείου. Συνεπώς η Σκλαβοβάθεια εμφανίζεται ως οικισμός της β' βυζαντινής περιόδου, που δημιουργήθηκε από τη μαζική μετακίνηση πληθυσμού στο νησί (Φαντάκης, 2001).

Σύμφωνα με το κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του κοινού (Τσιρπανλής 1985, 370), το χωριό (ή μετόχι) της Σκλαβοβάθειας, το οποίο το 1320 κρατούν με ενοίκιο από το κοινό οι κληρονόμοι του Νικολάου Gradonigo, εμφανίζεται να είχε δύο παλιές εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου, μία του Αγ. Θεοδώρου και μία του Αγ. Νικολάου. Ίχνη των εκκλησιών αυτών δεν εντοπίστηκαν. Ενδεχομένως η εκκλησία του Αγ. Νικολάου, που έχτισε επί ερειπίων παλαιότερης εκκλησίας ο Μίνως Καλοκαιρινός το 1871 (Σπανάκης 1960, 281) στην περιοχή Γιοφυράκια, κοντά στη θέση που σήμερα εικάζουμε την ύπαρξη του μετοχίου Σκλαβοβάθειας, να πήρε το όνομά της από την παλαιότερη εκκλησία του Αγίου Νικολάου που αναφέρεται στο εν λόγω κατάστιχο.

Προκειμένου να προσδιοριστεί με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια η θέση του οικισμού μελετήθηκαν νοταριακά έγγραφα της βενετοκρατίας και εντοπίστηκαν αναφορές για το συγκεκριμένο χωριό. Οι κάτοικοι των χωριών Γιοφυράκια και Καβροχώρι καλλιεργούν κυρίως αμπέλια στην ίδια περιοχή, ενώ κάτοικοι της Σκλαβοβάθειας εργάζονται στα Λεμοναριά, τα οποία προσδιορίζονται επίσης στην ίδια περιοχή (Μανούσακας 1958, 395). Παράλληλα στις νοταριακές πράξεις παρίστανται ως μάρτυρες κάτοικοι του Χάνδακα και του χωριού

Εικ. 9. Νοταριακή πράξη του Νοτάριου Zuanne Mara b. 172, 2 Ιουνίου 1627:

«... τω χωραφι απού έχι και ποσεδέρνει στη Σκλαβοβάθια, αποκάτω στο χωριό Γιοφυράκια τεριτοριο του Μαλβιζι ονομαζομενο Λαλλάκο».³

Ατζίνατος (χωριό στην περιοχή των Δαφνών). Από όλα αυτά συνεπάγεται ότι τα Γιοφυράκια, η Σκλαβοβάθια και τα Λεμοναριά ήταν κοντινές μεταξύ τους περιοχές σε μικρή απόσταση από την πόλη του Χάνδακα.

Σε όλες τις προαναφερόμενες δικαιοπρακτικές πράξεις τα ακίνητα στην περιοχή της Σκλαβοβάθειας αναφέρονται έμμεσα ή άμεσα ως *καβαλαρία του αφέντη Μουδάτσου*.

Ο γεωγραφικός προσδιορισμός που αναφέρεται στο από 2/6/1567 συμβόλαιο του Zuanne Mara «σε ένα Μετόχι της Βάθιας στο τεριτόριο του Μαλβιζι», μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μετόχι στο τεριτόριο (περιοχή) του Μαλεβιζίου, ενώ ο δεύτερος γεωγραφικός προσδιορισμός που αναφέρεται σε επόμενο συμβόλαιο του ίδιου νοταρίου «στη Σκλαβοβάθια, αποκάτω στο χωριό Γιοφυράκια» οριοθετεί τη θέση του οικισμού κοντά στα Γιοφυράκια.

Ο οικισμός Γιοφυράκια, ο οποίος υφίσταται ακόμη και τοποθετείται πλησίον της Εθνικής οδού Ηρακλείου-Μοιρών, στο ύψος που σήμερα έχει ανεγερθεί το Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο Ηρακλείου, είχε κτιστεί στην κορυφή του χαμηλού λόφου και σε αυτόν υπάγονταν και όλες οι αγροτικές εκτάσεις του γήλοφου αυτού. Ο προσδιορισμός «αποκάτω», το συνθετικό -*βάθια*, το οποίο συχνά προσδιορίζει χαμήλωμα του εδάφους, καθώς και η μορφολογία του εδάφους δυτικά του οικισμού Γιοφυράκια μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κατά πάσα πιθανότητα το χωριό Σκλαβοβάθια βρίσκεται δυτικότερα, δηλαδή μετά από το μικρό ρέμα (Βαθειανό Ρέμα) που σχηματίζεται στο ανατολικό όριο του γήλοφου. Στην ίδια περιοχή συναντάμε σήμερα το τοπωνύμιο *Λαλάκος* –μεταξύ των σημερινών οικισμών Σταυράκια Γιοφυράκια και Βούτες–, ενώ αναφέρεται ως τοπωνύμιο και στα Σταυράκια (του Λαλάκου το πηγάδι) και στις Βούτες (πλαγιά βουνού).⁴

Συνοψίζοντας η Σκλαβοβάθια ίσως βρισκόταν μεταξύ των σημερινών οικισμών: Γιοφυράκια, Σταυράκια και Βούτες. Στην περιοχή καλλιεργούνται ακόμη αμπέλια, έχουν αναπτυχθεί ελαιώνες, ενώ το πηγάδι του Λαλάκου αποτελεί ακόμη και σήμερα σημείο αναφοράς της περιοχής.

Επίσης σύμφωνα με μαρτυρίες του Νικόλαου Παπανδουλιδάκη (πρώην προέδρου του πολιτιστικού συλλόγου Σταυρακίων), το πηγάδι του Λαλάκου είχε κατά το παρελθόν πόσιμο νερό. Δεν έχει προσδιοριστεί η περίοδος διάνοιξής του.

³ Διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

⁴ Αρχείο τοπωνυμίων ΕΚΙΜ.

Εικ. 10. Το πηγάδι του Λαλάκου.
Φωτογραφία Στ. Μαρκόπουλος (2016).

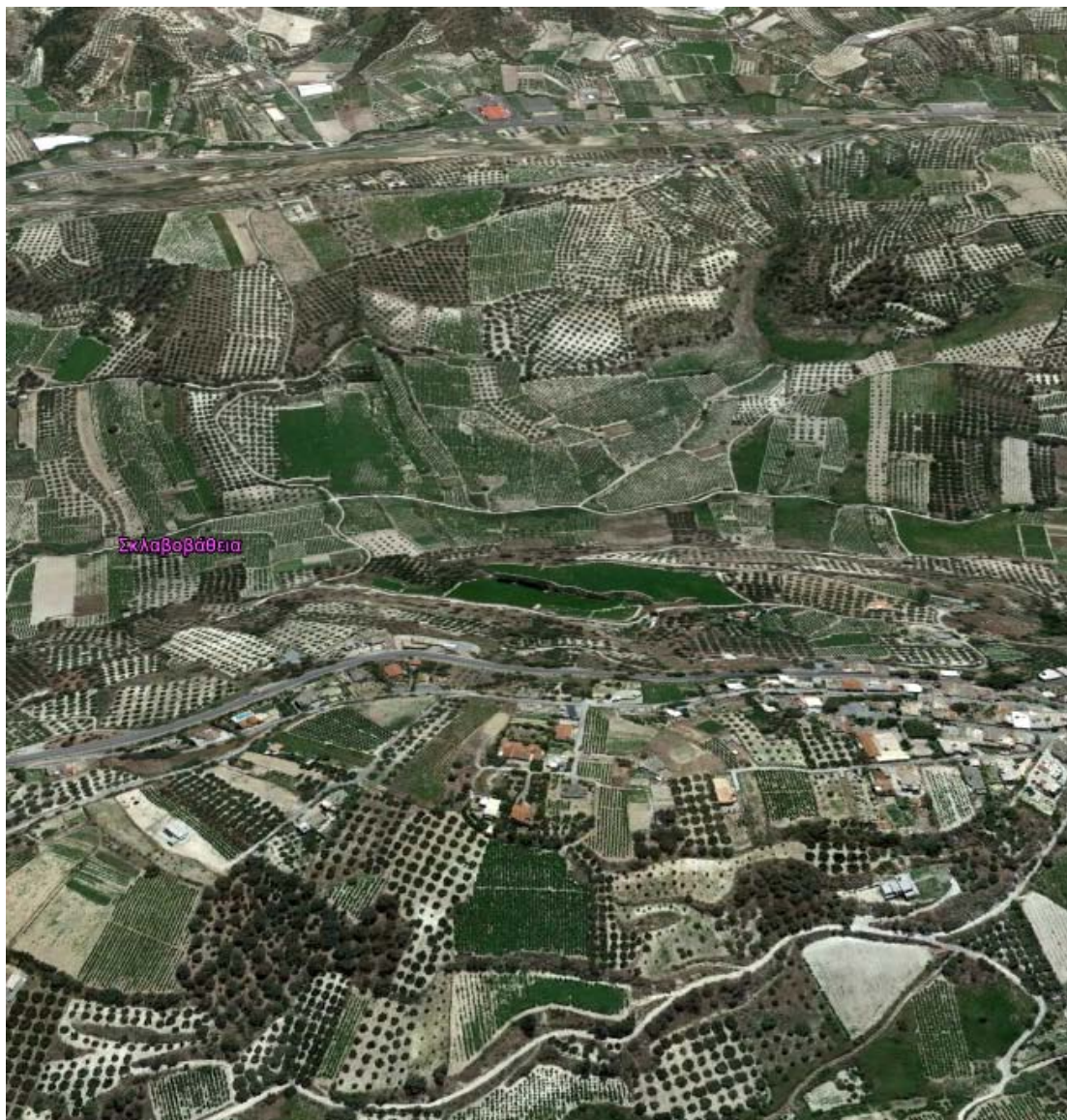
Είναι πλινθόκτιστο και στο εσωτερικό του έχει δύο μεγάλες κοιλότητες, όπου μαζεύονταν μεγάλες ποσότητες νερού. Κατά την κατασκευή του δρόμου που οδηγεί από τον οικισμό Σταυράκια προς την κοιλάδα δυτικά του οικισμού, το υπέργειο τμήμα του πηγαδιού καταστράφηκε ολοσχερώς και για αρκετά χρόνια κάλυπτε το πηγάδι μια τσιμεντένια πλάκα. Ο πολιτιστικός σύλλογος της περιοχής, αναγνωρίζοντας ότι το πηγάδι αποτελούσε σημείο αναφοράς για τους κατοίκους της περιοχής, προχώρησε το 2005 στην κατασκευή νέου στόμιου.

Η Σκλαβοβάθεια δεν φαίνεται να αναφέρεται σε καμία από τις δημοσιευμένες απογραφές. Ως χωριό αναφέρεται στις παλαιότερες νοταριακές πράξεις που συναντήσαμε, ενώ στα επόμενα χρόνια αναφέρεται ως μετόχι ή απλά ως τοπωνύμιο. Επομένως μάλλον επρόκειτο για οικισμό με φθίνουσα πορεία. Αν όντως η Σκλαβοβάθεια βρισκόταν μεταξύ των σημερινών οικισμών Γιοφυράκια, Σταυράκια και Βούτες, η μικρή απόσταση που χωρίζει τους οικισμούς

αυτούς, η ευφορία του εδάφους της περιοχής που υπάρχει έως σήμερα, η μαρτυρία για την από παλιά ύπαρξη άφθονου νερού για τις καλλιέργειες, ίσως οδήγησαν τους περισσότερους κατοίκους της να μετοικήσουν στα κοντινά χωριά ήδη κατά την ενετική περίοδο. Στα δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν κατά την πολιορκία του Χάνδακα,

Εικ. 11. Ενδεικτική θέση Σκλαβοβάθειας.
Υπόβαθρο: Google Earth.

Εικ. 12. Τρισδιάστατη προβολή (ανάγλυφο). Υπόβαθρο: Google Earth.

όλοι οι κάτοικοι του πεδινού τμήματος του Μαλεβιζίου υποχρεώθηκαν να μεριμνούν για τη διατροφή του τούρκικου στρατού και τη μεταφορά των πολεμικών υλικών και εφοδίων του (Μαστρογιαννάκης 2005), γεγονός που ανάγκασε όσους δεν είχαν σημαντικές περιουσίες να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να πάνε σε άλλα πιο μακρινά και ασφαλή μέρη να ζήσουν, ενώ μεταγενέστερα ο μεγάλος σεισμός του 1717, αλλά και η επιδημία πανούκλας την επόμενη χρονιά, αποδεκάτισαν τα χωριά της περιοχής και ενδεχομένως συνέβαλαν στην οριστική απομάκρυνση των κατοίκων της (Μαστρογιαννάκης, 2005).

Κατά την αυτοψία της ερευνητικής ομάδας στην περιοχή δεν διαπιστώθηκαν εμφανή ίχνη οικισμού. Όμως σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων είχαν κατά το παρελθόν εντοπιστεί ίχνη αρδευτικού έργου μεταφοράς νερού από το πηγάδι του Λαλάκου στο βαθύτερο σημείο της κοιλάδας.

Η αρχαιολογική σκαπάνη, αλλά και μεταγενέστερες έρευνες, σε συνδυασμό με συστηματική μελέτη και άλλων δικαιопρακτικών εγγράφων από τη βενετοκρατία έως και σήμερα θα μπορούσαν να προσθέσουν πολλές ακόμη χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τη θέση και τη μορφή της υπό μελέτη περιοχής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο της εκπόνησης της εργασίας μας διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

1. Η συμβολή των πρωτεργατών της ΕΚΙΜ και των Κρητολογικών Συνεδρίων αποτέλεσε βασική πηγή έμπνευσης για τη μελέτη των τοπωνυμίων. Αν και κατά καιρούς έχουν γίνει πολλές και σημαντικές προσπάθειες καταγραφής τους, υπάρχουν σημαντικές δυσκολίες στον συσχετισμό και στην ταυτοποίησή τους. Κρίνουμε απαραίτητη τη συνεργασία ανάμεσα στους μελετητές των τοπωνυμίων σε ένα κοινό φόρουμ ώστε με ομαδική συνεργασία να ενταχθούν τοπωνύμια από τις επιμέρους περιοχές της Κρήτης σε έναν ενιαίο χάρτη και να αναλυθούν. Οι ψηφιακές τεχνολογίες και το διαδίκτυο διευκολύνουν σημαντικά την επικοινωνία μεταξύ των μελετητών, αλλά και την καταγραφή και ανάλυση της εργασίας τους.
2. Η συστηματική καταγραφή, χαρτογράφηση και ανάλυση τοπωνυμίων σε ενιαία βάση μπορεί –και επιβάλλεται– να γίνει το συντομότερο δυνατόν. Θα αποτελέσει μια συνολική προσέγγιση στην έρευνα των τοπωνυμίων, καθώς κάθε ενδιαφερόμενος ερευνητής θα είναι σε θέση να τα εντοπίζει στον χώρο και να ανακτά δεδομένα από τη μια και από την άλλη η γνώση μας για την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή τους διαχρονικά θα μπορέσει να εμπλουτιστεί σε συσχετισμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα της.
3. Η τοπογραφική ανάλυση των τοπωνυμίων σε συνδυασμό με τη σημασιολογία τους, στο πλαίσιο μιας πρότασης ενός μοντέλου ερμηνείας και προσδιορισμού του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος από τους ανθρώπους των προηγούμενων περιόδων, μπορεί να επεκταθεί σε όλη την Κρήτη, διακρίνοντας τις ομοιότητες των τοπωνυμίων σε όλο το νησί.
4. Οι δικαιопραξίες που έχουν διασωθεί και διαχρονικά καλύπτουν μια πολύ μεγάλη περίοδο (βενετοκρατία και τουρκοκρατία), αποτελούν σπουδαία πηγή για τον εντοπισμό τοπωνυμίων που πλέον δεν συναντάμε στην καθημερινότητά μας. Ο συσχετισμός των τοπωνυμίων με πληθώρα άλλων στοιχείων, που κατά καιρούς αναφέρονται σε επίσημες γραπτές πηγές, μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στην αύξηση της γνώσης, θέτοντας (και ίσως απαντώντας) σημαντικά ερευνητικά ερωτήματα που ήδη απασχολούν, ή πρόκειται μελλοντικά να απασχολήσουν, πληθώρα ιστορικών, αρχαιολόγων, τεχνικών, νομικών και άλλων επιστημόνων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ν. Ανδριώτης (2004), «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη», *Μνήμων* (2004), 63-94.
- Χ. Γάσπαρης (1997), *Η Γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αι.*, Αθήνα, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

- Χ. Γάσπαρης (2001), «Από τη Βυζαντινή στη Βενετική Τούρμα», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 14 (2001), 167-228.
- Χ. Γάσπαρης (2002), «Έλληνες Φεουδάρχες στο σεξτέριο του Dorsoduro. Στοιχεία για την ελληνική γαιοκτησία στη μεσαιωνική Κρήτη», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 15, 195-227.
- Θ. Δετοράκης (1990), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο (2).
- Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών (1956), «Περί του κινδύνου εξαφάνισης του τοπωνυμικού πλούτου της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 4, 94.
- G. Gerola (1918), *Topografia delle chiese della citta di Candia*, Ρώμη, 247.
- Ι. Μανούσακας (1958), «Νέα Ανέκδοτα Βενετικά Έγγραφα (1386-1420) περί του Κρητός ποιητού Λεονάρδου Ντελλαπόρτα», *Κρητικά Χρονικά* ΙΒ΄ (1958), 387-434.
- Κ. Μαστρογιαννάκης (2005), «Το Μαλεβίζι κατά τη περίοδο της Τουρκοκρατίας 1669-1898», *4ο Μάτι (Ψηφιακή) Εφημερίδα του 4ου Εσπερινού Επαγγελματικού Λυκείου Ηρακλείου*: <http://4mati.blogspot.gr/2005/04/1669-1898.html>.
- Στ. Ξανθουδίδης (1939), *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη, και οι κατά των Ενετών Αγώνες των Κρητών*, Αθήνα, 111.
- Στ. Ξανθουδίδης (1964), *Χάνδαξ – Ηράκλειον, ιστορικά σημειώματα*, Ηράκλειο, Εκδόσεις Υιοί Στ. Αλεξίου.
- Σ. Σπανάκης (1960), «Η οικογένεια των Καλοκαιρινών της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* ΙΔ΄ (1960), 271-307.
- Στ. Σπανάκης (1971), *Το Ηράκλειο και ο Νομός του*, εκδ. Νομαρχίας Ηρακλείου.
- Σ. Σπανάκης (1991), *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, Ηράκλειο, Δετοράκης.
- Ι. Στεριώτου (1998), *Τα Βενετικά τείχη του Χάνδακα τον 16ο και 17ο αιώνα, Το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές*, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη – Δήμος Ηρακλείου.
- Ζ. Τσιρπανλής (1985), *Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού 1248-1548*, Δωδώνη, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής.
- Ν. Τωμαδάκης (1939), «Συμβολή εις την μελέτην των ολαβικών, αρμενικών και τουρκικών εποικήσεων εν Κρήτη», *ΕΕΚΣ* Β΄ (1939), 18-19.
- Ι. Φαντάκης (2001), *Οικισμοί της Κρήτης στη θ΄ βυζαντινή περίοδο, Διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης*.
- Χ. Χαραλαμπάκης (1998), «Προβλήματα κατηγοριοποίησης τοπωνυμίων», *Πρακτικά Διήμερου επιστημονικού συνεδρίου, ΙΛΕΡ – ΓΑΚ Ρεθύμνης – ΔΚΒΡ*, Ρέθυμνο, «Ο Ραδάμανθους», 351-352.
- Ε. Χαριτόπουλος (2009), *Η ενδοχώρα νότια του Ρεθύμνου κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα, Μελέτη και αξιολόγηση των αρχαιολογικών δεδομένων με εφαρμογή γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών (GIS)*, Διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.